

PAŁAEOBULGARICA

СТАРО- БЪЛГАРИСТИКА

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ / BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР/CYRILLO-METHODIAN RESEARCH CENTRE

XLIII (2019), 4

СЪДЪРЖАНИЕ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

СТАТИИ / СТАТЪИ / ARTICLES

Международна научна конференция „Нему да бъде слава, чест и почит“,
посветена на 1150-годишнината от кончината на Константин-Кирил Философ,
13–15 февруари 2019, София

<i>Татяна Славова (София, България)</i> – Преводачески стратегии в старобългарския превод на <i>Словата против арианите</i> от Атанасий Александрийски	3
<i>Десислава Найденова (София, България)</i> – Анонимната хомилия в <i>Клоцовия сборник</i> и най-ранните славянски юридически текстове	20
<i>Мая Иванова (София, България)</i> – Каква е била ловната птица на юношата Константин според гл. III на <i>Пространното житие на св. Константин-Кирил</i>	38
<i>Мария Тотоманова-Панева (София, България)</i> – Към историята на славянския превод на <i>Книги Царства</i> . Сегментация на текста	52
<i>Сашка Георгиева (София, България)</i> – Българските царици в средновековните славянски паметници	64
<i>Цветана Ралева (София, България)</i> – <i>Макариевите чети-минеи</i> и Второто южнославянско влияние (<i>Предварителни наблюдения</i>)	86

ПРЕГЛЕД / ОБЗОРИ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

<i>Ива Трифонова (София, България)</i> – Иван Добрев: <i>scripta erudita</i>	101
<i>Валерия С. Ефимова (Москва, Россия)</i> – Третьи палеославистические чтения в Институте славяноведения Российской академии наук	108
<i>Тотка Григорова (София, България)</i> – „Нему да бъде слава, чест и почит“ (<i>Изложба в чест на 1150-годишнината от Успението на св. Константин-Кирил Философ</i>)	116

CONTENTS

ARTICLES

International Scholarly Conference “Unto Him glory, honour, and reverence forever”,
dedicated to the 1150th Anniversary of the Dormition of Constantine-Cyril the Philosopher,
13–15 February 2019, Sofia

<i>Tatyana Slavova (Sofia, Bulgaria)</i> – Translation Strategies in the Old Bulgarian Translation of Athanasius of Alexandria’s <i>Orations against the Arians</i>	3
<i>Desislava Naydenova (Sofia, Bulgaria)</i> – The <i>Anonymous Homily</i> in the <i>Glagolita Clozianus</i> and the Earliest Slavonic Juridical Texts	20
<i>Maya Ivanova (Sofia, Bulgaria)</i> – What Kind of Bird Did Young Constantine Use for Hunting according to Chapter III of the <i>Long Life of St. Constantine-Cyril</i>	38
<i>Maria Totomanova-Paneva (Sofia, Bulgaria)</i> – On the History of the Slavonic Translation of the <i>Books of the Kingdoms</i> . Segmentation of the Text	52
<i>Sashka Georgieva (Sofia, Bulgaria)</i> – Bulgarian Empresses in the Medieval Slavic Monuments	64
<i>Tzvetana Raleva (Sofia, Bulgaria)</i> – The Great Reading Menaia of Metropolitan Makary and the Second South Slavic Influence (<i>Preliminary observations</i>)	86

SURVEY AND BOOK REVIEWS

<i>Iva Trifonova (Sofia, Bulgaria)</i> – Ivan Dobrev: scripta erudita	101
<i>Valeria S. Efimova (Moscow, Russia)</i> – The Third Palaeoslavistic Lectures at the Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences	108
<i>Totka Grigorova (Sofia, Bulgaria)</i> – “Unto Him glory, honour, and reverence forever” (<i>Exhibition in Honour of the 1150th Anniversary of the Dormition of Constantine-Cyril the Philosopher</i>)	116

СТАТИИ / СТАТЪИ / ARTICLES

Татяна Славова (София, България)

ПРЕВОДАЧЕСКИ СТРАТЕГИИ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД
НА СЛОВАТА ПРОТИВ АРИАНИТЕ ОТ АТАНАСИЙ АЛЕКСАНДРИЙСКИ*

Старобългарският превод на *Словата против арианите* от св. Атанасий Александрийски е един от най-ранните и значими паметници на богословската мисъл в християнска България. Дело е на Константин Преславски – ученик на св. Методий, един от най-изявените книжовници от Симеоновия кръг. Въз основа на приписката на Тудор Доксов преводът традиционно се отнася към 906 г.¹ През последните години научният интерес към това съчинение нараства².

Появата на старобългарския превод на *Словата против арианите* трябва да се разглежда в контекста както на готското арианство, така и на формулировката *filioque*. Предполага се, че още през IV в. част от готите са се причислили към арианската църква, особено по времето на император Констанций II (337–361) и неговата проарианска политика. Самият Вулфила, близък до полуарианския кръг на епископ Евсевий Никомидийски, е изповядвал Вечния Бог-Отец, родения във времето Бог-Син и Светия Дух – не Бог, а Божествена Сила на Сина – доктрина, в чиято основа лежи арианското учение, отхвърлящо равнопоставеността на Отца и Сина, а оттам и единството на Светата Троица³.

* Статията е написана в рамките на изследователски проект КП 06-ОПР05/3 „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

¹ Приписката е публикувана многократно, вж. Горский, Невоструев 1859: 32–33; Попконстантинов, Константинова 1984: 107, 110, 113; Lytvunenko 2017: 83–84; Lytvunenko, Gritsevskaya 2017: 6. Преводът се датира и от 902 г., ако се използва т.нар. българска летописна ера (Добрев 2011: 128, бел. 72).

² Вж. издания на старобългарския превод на *Първото* (Vaillant 1954), *Второто* (Пенкова 2015; Lytvunenko 2019), *Третото* (Пенкова 2016), т.нар. *Четвърто слово* (всъщност писмо на св. Атанасий Александрийски до епископите на Либия и Египет срещу арианите, вж. Лалева 1990) и т.нар. *Пето слово* (Пенкова 2008). Сред най-новите изследвания са Пенкова 2016а; Пенкова 2016б; Литвиненко 2017; Lytvunenko 2018; Lytvunenko 2019; Lytvunenko 2019а; Славова 2019. Превод на съвременен български език на *Третото слово* у Пенкова 2018.

³ От по-новата богословска литература вж. Православная Энциклопедия 2001; Православная Энциклопедия 2002; Gitton 2006; Иванов 2012; Кирилл, йером. 2015.

Със схващането си за Светия Дух като Божествена Сила на Сина Вулфила става своеобразен предходник на формулировката *filioque* (Добрев 2011: 113 и цит. лит.), според която Светият Дух изхожда не само от Отца, но и от Сина. Най-вероятно в края на IX – началото на X в. реална заплаха за младата българска църква са били както арианстващите готи (потомци на готите ариани от времето на Вулфила), така и споровете около *filioque*. Може би затова цар Симеон възлага на преславския епископ Константин превода на Атанасиевите *Слова против арианите* като опит да опази чистотата на новата вяра в новопокръстената България и да утвърди православната догма.

Атанасий Александрийски основава антиарианската си доктрина на единството Бог-Отец, Бог-Син и Св. Дух, като поставя акцент върху отношението Бог-Син и Бог-Отец, за да обори арианското схващане, че щом Бог-Син произхожда от Бог-Отец, той има начало на своето съществуване. Атанасий ясно разграничава божественото от небожественото, включително и чрез граматическа екзегеза, например употреба на имперфект за трансцендентните божествени същности и аорист за ограничените по време създания, прилагателни с двойно -vv- за изразяване на божествена същност, специализирани глаголни употреби за получените битие, респективно за същности като Бог-Отец и Бог-Син (Пенкова 2015: 53–62; Пенкова 2016: 21–22; Пенкова 2018: 104 и цит. лит.).

Следвайки своя гръцки образец, Константин Преславски също се стреми да даде езиков израз на опозицията божествено–небожествено⁴ и намира лингвистичен инструмент за нейното изразяване в парадигмата на глагола *бъти*. Особено подходящи са се оказали презентните форми за 3 л. ед. и 3 л. мн.ч. заради суплетивизма си, защото *бъти* е единственият глагол, който частично запазва индоевропейското редуване – нулев вокализъм в плуралната форма *сѣтъ* и суплетивна основа *ес-* в останалите форми на презентната парадигма. Смятам, че старобългарският книжовник съзнателно се е възползвал от тази възможност, за да разграничи божественото от небожественото, превеждайки един и същи гръцки термин по различни начини. За изразяване на божествената същност като мотивираща основа той използва сингуларната форма *естъ*, доколкото Бог е един-единствен, а за небожествения свят – плуралната форма *сѣтъ*, отчитайки множествеността на сътворените създания. Така епископ Константин създава термини като отглаголното име *естование* ‘постоянно и самостоятелно битие’, глагола *естовати* *сѣ* ‘съществувам’, субстантивираното прилагателно *бъшьнии* ‘създадените същества’, съществителното *сѣтъство* ‘природа’, които заедно с установеното в езика име *естъство* ‘същност’ се употребяват по предварително замислена лингвистична концепция в съответствие с антиарианските възгледи

---

⁴ Лексикални двойки от богословски антоними за разграничаване на семантичната опозиция ‘трансцендентно, божествено съществуване’ срещу ‘физическо, небожествено съществуване’ посочва и Пенкова (Пенкова 2015: 63, 70–76; Пенкова 2016: 85–93, 200–212; Пенкова 2018: 88–95, 103–111).

на Атанасий Александрийски. Именно тези термини ще бъдат обект на изследване по-нататък – те се срещат във всички познати и привлечени тук десет славянски преписа⁵ и явно са били присъщи на неоцелелия старобългарски протограф. Не ми е известно да са засвидетелствани в други старобългарски или по-късни съчинения⁶ извън *Словата против арианите*, поради което, макар и с известна доза условност, можем да ги приемем за неологизми на преславския епископ.

Най-напред ще представя опозицията естование ‘постоянно и самостоятелно битие’ – същии ‘съществуващ, който има измеряемо битие’ като съответствия на грц. τοῦ εἶναι ‘битие’ (εἶναι ‘съм’).

Отглаголното съществително естование ‘постоянно и самостоятелно битие’⁷ се открива веднъж в *Първото слово*, 11 пъти във *Второто* и 2 пъти в *Третото слово* и превежда членувания инфинитив τοῦ εἶναι (2 пъти εἶναι и веднъж ὕπαρξις ‘съществуване’). Морфемната структура е прозрачна и отвежда към презентната сингуларна форма естъ. Затова не намирам за случайно, че в семантичен план естование се употребява преди всичко по отношение на единния и безначален Господ – Бог-Син и Бог-Слово, вж. примерите:

л. 576 ни сынъ бо сѣтъ бышьнѣи естъ. ни писаное, боуди, и бысть, научатъкъ естованиа εἶναι ѡвѣ естъ. нъ бывъшю помощь тѣбѣиштий ‘*Да бъде и беше* означава не начало на битието, а помощ за нуждаещите се’⁸

---

⁵ РНБ, сборка на Погодин № 968, 1489 г. (по дигитални копия и по изданията Vaillant 1954; Пенкова 2015; Пенкова 2016) – той е основен в настоящото проучване и по него се цитира; РГБ, сборка на Йосифо-Волоколамския манастир, ф. 113, № 437, 1488 г. (от сайта <http://old.stsl.ru/manuscripts/f-113/115> (17.05.2019)); РГБ, сборка на Овчинников, ф. 209, № 791, XV в. (по дигитални копия); РГБ, сборка на Никифоров, ф. 199, № 59, XV в. (по дигитални копия); ГИМ, Син. № 20, XV в. (по дигитални копия); РНБ, Соловецка сборка № 63, XVI в. (по дигитални копия); ГИМ, Син. № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в., л. 80d1–124b34 (от сайта <http://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178444?album=622494765&index=51> (17.05.2019)) и изданието MLS 51 2007: 160–313); РНБ, Софийска сборка № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в., л. 86а–147 (MLS *51 2007: *66–*141); ГИМ, Син. № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в. (MLS *51 2007: *66–*141); РГБ, сборка на Овчинников, ф. 209, № 99, XVIII в. (по дигитални копия). Всичките известни до този момент преписи са руски от XV, XVI и XVIII в. (по-подробно вж. Lytvynenko, Gritsevskaya 2017: 6–12).

⁶ Вж. Списък на използваните лексикографски източници. Сравнение беше извършено и с над 100 паметника от X–XVIII в., включени в електронния диахронен корпус на българския език (<http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus>), където всеки текст е придружен с метаданни.

⁷ Според Пенкова значението е ‘измеряемо битие’ (Пенкова 2015: 151), ‘битие по естество’ (Пенкова 2016: 92), ‘измеряемо по време и пространство физическо съществуване’ (Пенкова 2018: 81). Лексемата е налична и в т.нар. *Четвърто слово* (писмо на св. Атанасий Александрийски до епископите на Либия и Египет срещу арианите, вж. Лалева 1990: 144).

⁸ Преводът на съвременен български език е на автора.

- л. 110а њакоже бо възсѧ плотскѣ въ сѣонѣ · не наутѣкъ имѣаше естованиѧ εἶναι (Господ) засия в плѣт на Сион (Пс. 2:6), но не тогава е началото на неговото битие⁹
- л. 110а еже оубо създаль есть · и съплескаль · и поставиль · тѣжде имѣшта разумъ · не наутѣкъ естованиѧ тоῦ εἶναι его ‘Изразите „създаде, създаде от утроба“ (Ис. 49:5) и „поставил“ (Пс. 6:2, 8:7), които имат един и същи смисъл, не сочат начало на битието (на Бог-Син)’
- л. 110б и съплесканіе не наутокъ естованіѧ тоῦ εἶναι · нѣ ѱловѣтѣскѣ оуказаетъ ‘Създаване не означава начало на битието (на Бог-Син и Господ), а приемането на човешки образ’
- л. 110б и еже зѣдаль есть · не наутѣкъ естованіѧ тоῦ εἶναι его · нѣ строение възвѣше о дѣлѣхъ ‘Създаде не означава начало на битието (на Бог-Син и Господ), а домостроителство’
- л. 114а боже же слово · не имѣѧ наутѣкъ естованиѧ тоῦ εἶναι по правдѣ не иматъ наутѣкъ естованиѧ тоῦ εἶναι ‘Божието слово, нямайки начало на битието, не получава битие’
- л. 114а и нѣ отъ кого наутѣка · начинаеть творити бѣ · да и не естованіе тоῦ εἶναι знаетъ са даже та не вѣдѣтъ ‘От едно начало Бог започва да твори (чрез Словото), за да се знае, че (нищо) не е (създадено), докато не получи битие’
- л. 114а слово естованіе тоῦ εἶναι не въ иномъ наутѣцѣ иматъ · нѣ въ отци безначалѣемъ ‘Словото има битие не в друго начало, а в Отца, безначално пребивавайки в него’
- л. 128а ни гѣ егда оспыиваетъ са наутѣкъ не иматъ естованиѧ тоῦ εἶναι ‘Господ не получава битие, когато приема човешки образ’
- л. 138б глагола иже отъца бие съ отцемъ. назнаменаветъ и синовьне естованіе Ἰλαρξιν ‘Който казва „Отец“ (Бог-Отец), заедно с Отца има предвид и (вечното) съществуване на Сина’⁹.

Още 3 употреби на естованіе εἶναι с референции до Господ са налице в т.нар. *Четвърто слово против арианите* (по ръкописа от ГИМ Син. № 20, л. 201а, 202а, 206б естованіѧ; вж. и Лалева 1990: 135, 137, 144; Lytvynenko 2018: 213).

Докато първият компонент на опозицията естованіе—сѣщии се отнася до божественото, вторият компонент сѣщии се използва от Константин Преславски или по отношение на небожественото, или по отношение на божественото, но пречупено през погледа на арианите и езичниците. Още Пенкова отбелязва, че трябва да се има предвид т.нар. тройно правило на Атанасий и да се отчита

---

⁹ Само в 3 случая естованіе се свързва със сътворените създания, срв. л. 113б њако зѣданиѧ подѣ наутко⁹ сътворена сѣтъ и отъстоаннѣ наутѣкъ естованиѧ тоῦ εἶναι има⁷ ‘сътворените създания са създадени с начало и имат продължително начало на битието (си)’, л. 114а възвѣннѣих же естованіе тоῦ εἶναι ‘битието на създадените’, л. 161б дѣругѣмъ бытїе въ естованіе тоῦ εἶναι подавалъ ‘Този, който дава на другите битие за съществуване’ (в грц. текст ‘който дарява рождение на другите, за да имат битие’).

за кого става дума, кога и кой говори – Атанасий, арианите или Свещеното писание (Пенкова 2018: 118 и цит. лит.). С оглед на този план на изказването терминологичната концепция на преводача във *Второто слово* изглежда така.

Причастията съществуват, който има измеряемо битие' εἶναι (τοῦ εἶναι) се употребява в следните контексти (над 70 примера):

1. Човешката и земната природа: хората, получили битие (л. 74б, 91а₂)¹⁰, човешкото тяло (л. 103б), земята като единно тяло за растенията и живите същества (л. 89б), светлината и сиянието (л. 101а), небесните светила и звездите (л. 106б).

2. Схващанията на арианите за:

• Божия Син като творение (л. 65а₂, 66а, 83б, 85а₂, 87б, 89б₂, 102а, 121б, 126а, 127а, 132б, 134а), който не произхожда от Отца (л. 124б), чужд е на Отческата същност (л. 133б), едновременно единороден и първороден (л. 119а₂), сравняван с Мойсей (л. 88б)

• Господ като човешко създание (л. 105а, 105б, 106б₃, 114б) с небожествен произход (л. 127а)

• Божието Слово като творение (л. 67, 71а, 73а, 74б, 75б₃, 84а, 86а, 88а₂, 119а, 120а₂, 124а, 130а₂), чуждо на Отческата същност (л. 93а) и съществуващо само като име (л. 97б, 98а₃)

• двете Премъдрости (л. 98а₃, 99б₂, 97а₂, 118а) и езическите богове (л. 73б).

3. Разсъжденията на софиста Астерий (л. 90а, 97а₂).

Наред със същия в почти същите контексти се използва и инфинитивът быти 'съществувам с измеряемо битие' εἶναι (τοῦ εἶναι) (над 20 примера):

1. Човешката и земната природа: човеците като сътворени създания¹¹, лозовите пръчки и лозето¹².

2. Схващанията на арианите за:

• Божия Син като служител¹³ със сътворена същност¹⁴, чужда на Отческата¹⁵, посредник между Бога и останалите създания, едновременно единороден и първороден¹⁶, сравняван с Мойсей¹⁷

¹⁰ Индексът към листа посочва броя на употребите.

¹¹ Л. 120б подобааше ти твари нѣкому пръвѣ быти ... и мѣ възвѣстѣ отъ престѣпенїа не можааше быти, л. 129а быти намъ свѣтомъ и непорочномъ, л. 133а глаголюшѣ быти прѣмѣдрости... да быти имъ.

¹² Л. 127б тѣчно бо достоитъ быти прѣтииѣ винограда.

¹³ Л. 76б нѣ тѣгда научѣтъкъ имѣ быти ꙗко, л. 77б и не приа тѣгда тѣ научѣтъкъ еже быти нѣ мѣ научѣтъкъ имамъ еже быти емоу господеву нашему, л. 78а ни тѣгда научѣтка приемаеть еже быти ꙗко и цѣсарь.

¹⁴ Л. 106а научѣтъкъ емѣ быти ꙗко* быти спротивнѣ, л. 106а еже быти емѣ едїночѣнѣ словеси, л. 106а оуже не едино быти.

¹⁵ Л. 93б како* може ꙗко присносѣстенъ быти сынъ. или како можетъ быти отъ естѣства отѣа.

¹⁶ Л. 116б не можетъ бо тѣжде и прѣвѣнць и едїночѣдъ быти.

¹⁷ Л. 89а подобааше тацѣмъ многомъ сынѣмъ быти.

• Божието Слово и Премъдростта като сътворени същества, чрез които Бог-Отец е създал света¹⁸.

Лексемата *εστωвание* е производна от друг неологизъм на епископ Константин – глагола *εσтовати* са ‘съществувам (с постоянно и самостоятелно битие)’ ὑπάρχω. *εσтовати* са се среща само веднъж в *Третото слово*¹⁹ и се отнася до Божията воля според разбирането на Атанасий Александрийски (л. 184а отъць самъ съвъштавъ ли пръвѣе. потѣ хотѣвъ. тако ли εσтова са ὑπάρχει. или и пръвѣе съвъштаниа ‘Сам Отецът така ли съществува, като по-напред замисля, после изволява, или бе и преди замисля?’²⁰). Защо книжовникът се е отказал да наложи с по-честотна употреба неологизма хапакс *εσтовати* са, можем само да гадаем. Всъщност още при превода на *Учителното евангелие* Константин Преславски създава един по-разширен вариант на *εσтование*, а именно *εσтъствование* ὑπαρξις ‘съществуване’, срв. двете употреби в текста на първата беседа (л. 4с сеґо рѣди она мимотекъ. ѿ εσтъствованиа ὑπαρξεωґ присносѹщаґо творить повѣсть, л. 5с сирѣчь не мѣни рече εстъствованиа ὑπαρξιѵ бѣа старѣиша соҹца, Тихова 2012)²¹.

И в друга терминологична двойка се вижда преводаческият прием на книжовника да използва като мотивиращи основи суплетивните презентни форми *εσтъ* и *сѣтъ* – съответно за божественото и небожественото. Става въпрос за опозицията *εстъство* οὐσία ‘същност’ – *сѣтъство* φύσις ‘природа’.

Постоянно *εстъство* οὐσία се употребява по отношение на божествената същност²², например в *Третото слово* 27 словоформи визират Бог-Отец (л. 135б, 136б,₃, 137б,₂, 138б,₂, 140б, 143а, 143б, 146а, 146б, 156б, 178а, 183б, 184б, 186б,₂, 187а,₂, 187б), Бог-Син и Слово (л. 138б, 142б, 148аб, 150а, 155а) в контекста на учението на св. Атанасий Александрийски и на Свещеното писание²³. Само две употреби на *εстъство* οὐσία се отнасят до човешката природа (л. 143а,

---

¹⁸ Л. 66а не быти словеси ни премѣдрости, л. 95а како можеть сынъ слово быти, л. 83б Еґе дѣлати дѣла отъа и не быти кромѣ его, л. 90а нъ хытростиѣ съдѣтелѣ быти, л. 119а како оубо можеть с ариани. и пръвѣ себѣ. и вѣторѣ себѣ быти, л. 119а како можеть и зѣдати тварѣ. и быти отъ сѣстоиштииґ са въ неи, л. 119б нѣжда естѣ пръвѣнѣцѣ. единѣм времеґеґ быти, л. 130а еґе не быти зѣданиоу божимоуґ словесе.

¹⁹ Липсва в *Първото* и във *Второто слово*.

²⁰ Превод на Пенкова 2018: 256.

²¹ И двете употреби се отнасят до божествената същност. На л. 4с *εстъствованиа* се чете във всичките преписи, докато на л. 5с *εстъствование* стои само в най-ранния препис (ГИМ Син. № 262), а в останалите три (РНБ, Гилфердинг № 32 от 1286 г.; Хилендар № 385 от 1344 г.; Австрийска национална библиотека, Виена, Cod. slav. № 12 от XIV в.) се чете погрешното *εстованиа* – дали в него не се крие *εстование*?

²² Според Пенкова *сѣтъство* ‘същност’ се отнася до божественото (Пенкова 2018: 182, бел. 114).

²³ Във *Второто слово* всичките 61 словоформи на *εстъство* са срещу οὐσία. В същото слово е засвидетелствано производното прилагателно *εстътъвнъ* οὐσιώδης ‘същностен’ (л. 90а).

188a)²⁴, а в два случая грц. φύσις се превежда също с естество в контекста на арианското схващане за Бог-Отец и Син (л. 143б, 147а)²⁵. За сравнение в *Учителното евангелие* преводаческата схема е обърната – естество превежда οὐσία само 2 пъти²⁶, а 18 пъти – φύσις²⁷, при това независимо дали естество φύσις се отнася до природата на човека (л. 81б, 101с, 161с, 161d₂, 163а₃, 175б), животните (л. 212а), слънцето и светлината (л. 5с, 8а) или до Господ Бог-Син и Слово (л. *167d₂, 7б, 7с, 9d, 44а, 207б, 212с)²⁸. Картичката в *Учителното евангелие* е аналогична на други преславски преводи, които предават φύσις с естество, например Йоан-Екзарховия превод на *Богословието*²⁹, *Ефремовската кръмчя*³⁰, *Диалозите на Псевдо-Кесарий*³¹, *Златоструя на Бичков*³², *Въпросите и отговорите на Анастасий Синайски*³³.

Вторият термин от опозицията – сжъство φύσις ‘природа’ – се среща само в *Словата против арианите*³⁴ и съответства на сжъство в редица други средновековни текстове. Смятам, че словообразователната модификация на сжъство в сжъство е направена съзнателно от Константин Преславски, за да акцентира върху плуралността, доколкото сжъство се свързва с небожественото или с божественото, но според разбиранията на арианите³⁵. Например в *Третото слово* над 60 са словоформите на сжъство φύσις, които се отнасят до³⁶:

---

²⁴ Аналогични са и наблюденията на Литвиненко не само върху *Третото слово* (Lytvynenko 2018: 204), но и върху останалите слова. В *Първото* и във *Второто слово* той установява 106/64 употреби на естество οὐσία с референции до Бог, Бог-Отец, триединството и Христос срещу 4/24 употреби с референции до човешката природа и творенията. В *Четвъртото слово* всички регистрации на естество οὐσία се отнасят до Бог-Отец и Христос (Lytvynenko 2018: 203–205).

²⁵ Веднъж естество превежда αἰσθησις ‘усет’ (л. 180а).

²⁶ Л. 7с естества οὐσίας блаженааго, л. 161с не естествомь οὐσία ѳединѣмь вса соуща.

²⁷ Веднъж превежда ὑπαρξις ‘съществуване’ (л. 7d възроаа же нашего оума на безначаальное естество ὑπαρξιv), а в 5 случая естество няма гръцко съответствие.

²⁸ Вж. и естествомь за φύσις (л. 75b не естествомьна φύσεωс вѣ страсть си) и веднъж без гръцко съответствие (л. 184d или естествомьни сынъ и рождшаго снътъи).

²⁹ Естество превежда φύσις над 100 пъти и веднъж οὐσία (Илиева 2013: 384, 387–388).

³⁰ Естество превежда само φύσις (Максимович 2010: 351).

³¹ Естество превежда 81 пъти φύσις и 2 пъти οὐσία (Милтенов 2006: 540–541).

³² Естество превежда 3 пъти φύσις (Минчева 1978: 169).

³³ Естество превежда 3 пъти φύσις (Федер 2011: 138).

³⁴ Във вида соустество терминът е засвидетелстван в славянския превод на *Словото за Пасха*, приписвано на Атанасий Александрийски, което се намира след т.нар. *Четвърто слово против арианите* в ръкописа от ГИМ, Син. № 20, XV в. (Горский, Невоструев 1859: 35–36).

³⁵ Според Пенкова естество ‘природа’ се отнася до небожественото (Пенкова 2018: 182, бел. 114).

³⁶ Във *Второто слово* има 46 употреби на сжъство за φύσις и една за οὐσία. Засвидетелствано е и производното прилагателно сжъство φύσει, πρὸς φυσικὴν, κατὰ φύσιν ‘естествен, естествено’ – 6 пъти в *Третото слово* (л. 148б, 151а₂, 151б, 162б, 164а) и 2 пъти във *Второто* (л. 77б ἔμφυτον, л. 124б).

1. Бог-Отец, Бог-Син и Слово, Премъдростта през призмата на арианите, философа Астерий, еретиците Валентин и Савелий (л. 137_{а2}, 141_а, 141_б, 155_а, 153_б, 155_{б3}, 157_а, 157_б, 164_а οὐσία_ν, 177_б, 184_{б2}, 187_а, 187_{б4}), езическите богове (л. 147_а, 147_б)

2. Човешката природа или природата изобщо (л. 149_{а2}, 151_{а2}, 151_б, 152_б, 161_а, 161_б, 162_{а3}, 162_{б4}, 167_б, 168_б, 176_{б2}, 179_б, 180_а, 183_{б3}, 184_а, 188_{а4}), творенията (л. 141_б, 145_б, 149_а, 152_{б2}, 182_а), сиянието и светлината (л. 187_{б2}), ангелите (л. 144_а).

Изключенията от този преводачески модел са малко³⁷.

Сравнението с *Учителното евангелие* отново показва друга преводаческа схема – в неговия текст съществува никога не превежда φύσις ‘природа’, а само οὐσία ‘същност’ (2)³⁸, ὑπαρξις ‘съществуване’ (1)³⁹, а 3 случая нямат гръцки съответствия⁴⁰. При това съществува визира както човешките души, така и единния Бог-Слово. Преводаческият прием в *Учителното евангелие* е аналогичен на този в Йоан-Екзарховия превод на *Богословието*⁴¹, *Ефремовската кръмчя*⁴², *Диалозите на Псевдо-Кесарий*⁴³ и различен от преводаческото решение в *Словата против арианите*.

Семантичната опозиция естество οὐσία – същество φύσις като израз на опозицията „трансцендентно – небожествено“ е коментирана и от П. Пенкова, която смята, че в първоначалния превод на *Словата против арианите* са стояли съществува οὐσία за божествената същност и естество φύσις за ограничените творения (както в *Учителното евангелие* и други паметници). Според нея в късния Преслав по времето на цар Петър преводът на *Второто слово* е бил редактиран и първоначалната парадигма е била обърната, като местата на естество и същество са били разменени (Пенкова 2015: 13, 58–62; Пенкова 2016: 85–93, 200–202; Пенкова 2018: 45, 142–143, 157). Друга причина за промяна на първоначалната опозиция съществува οὐσία – естество φύσις Пенкова вижда във влиянието на Максим Изповедник и Йоан Дамаскин (препоръката в Симеоновия сборник от 1073 г. да се използват без разлика съущее и естество, същество и лице) (Пенкова 2018: 90, 117). Според Литвиненко Константин Преславски следва гръцкия си образец и превежда последователно οὐσία с естество и φύσις със

³⁷ Л. 142_б, 150_а, 150_б, 151_а, 152_а, 152_б, 152_а, 154_б, 162_б, 163_б съществомъ οὐσία_ν (в ГИМ, Син. № 994 естеством), 167_а, 182_б, 186_{б2}.

³⁸ Л. 5_б се же слово. соущество οὐσία иεтеро. и самого и шьдъше ѿца вестрасти, л. 168_{а*} єдинь єсть бгъ слѡ и пль. не слитию вьвьшоу. ни потрѣблению соуществомъ τῶν οὐσιῶν.

³⁹ Л. 4_д ни они о семь потъщавъше са превѣуьнаго соущества ὑπαρξιῖν ομυлауаша.

⁴⁰ Л. 81_д хлѣба невєснаго. питѣющаго сщщества дшъ нашихъ, л. 178_б нѣсть инои силѣ ѿпоущати грѣхъ. тѣкмо соущества бжиа единого, л. 64_д аще всехъ мьненє оудобри соуществомъ. и не на потрѣвоу же сщцю. нъ на ѹстѣлюбьє се творѣ.

⁴¹ Сщщество превежда 56 пъти οὐσία и 5 пъти ὑπαρξις (Илиева 2013: 345).

⁴² Сщщество превежда 20 пъти οὐσία, 11 пъти ὑπαρξις и 5 пъти ὑλοστασις (Максимович 2010: 351).

⁴³ Сщщество превежда 2 пъти οὐσία и 1 път φύσις (Милтенов 2006: 559).

сътъство, без оглед на това дали те се отнасят до Бога или до човека (Литвиненко 2017: 47–48; Lytvynenko 2018: 215)⁴⁴.

Защо обаче епископ Константин предава οὐσία именно с естество, а φύσις – със сътъство, когато старобългарската книжовна традиция е друга? Защо терминът е сътъство, а не същъство, и защо той се използва както за божественото, така и за небожественото? Възможно обяснение може да се види в преводаческата концепция за създаване на термини, разграничаващи същността на Бог-Отец, Бог-Син и Слово от сътворените създания. Смятам, че книжовникът не само последователно превежда οὐσία и φύσις съответно с естество и сътъство, но също така следва модела на своя оригинал за диференциране на божественото от небожественото, отчитайки дали божественото е видно през ортодоксалната догматика на св. Атанасий и Свещеното писание или през еретическото учение на арианите. За да изрази тази многоплановост, старобългарският преводач се е възползвал от суплетивните презентни форми за 3 л. на глагола быти, прибегвайки до естъ при формиране на термини относно единния Бог-Отец и до сътъ при термини относно човешкото или божественото, пречупено през очите на арианите и други еретици.

Същите преводачески стратегии прозират и при образуването на още един термин-неологизъм – субстантивизираното прилагателно бышьнъ γεννητός ‘създаден, роден’, широко използван в *Словата против арианите* – 42 са словоформите във *Второто слово*, 12 – в *Третото*⁴⁵, към които следва да се прибавят и дериватите небышьнъ ἀγεννητός ‘нероден, несъздаден’ (л. 88а, 98а)⁴⁶ и въшьебышьнъ ‘който е над (стои над) всичко създадено’ (въшьебышьнъй ὑπερέκεινα τῶν γενητῶν, л. 94б). Преобладаващо терминът бышьнъ се употребява в мн.ч. (бышьнъа, бышьнъа), защото визира сътворените същества. Едва ли е случайно, че в корена быш- личи аористната основа на формата за 3 л. мн.ч. (быша), защото става въпрос за феномени, които *са били*, които са имали начало и са получили битие, а не го притежават неизменно и вечно като единствения Бог, който *е* вечно съществуващ.

Бышьнъ ‘създаден, роден’ не трябва да се обвързва етимологично и семантично с прилагателното бышьнъ ‘окончателен, пълен’ и производните му наречия възъ, възъма, бышииъ ‘съвсем, напълно, изобщо’ за грц. παντελής ‘пълен, окончателен’, παντελῶς, πάντως, ὀλοσχερῶς, σύμπας, τέλειον, ἅπαν, ἄρδην ‘съвсем, напълно, окончателно, изцяло, съвършено; изобщо’, които са

---

⁴⁴ Във *Второто* и *Третото слово* терминът сътъство φύσις е свързан с божественото в 21/41 употреби и с човешкото – в 24/27 употреби, съответно естество οὐσία се отнася до божественото в 54/28 употреби и до човешкото – в 27/2 употреби. Последователната употреба на тези и други богословски термини в текста и на четирите слова води Литвиненко до предположението за един техен преводач (Lytvynenko 2018).

⁴⁵ Срещу тези 56 словоформи стои γεννητός с 2 изключения (л. 88б τὰ ὄντα, л. 146а τῶν κτισμάτων).

⁴⁶ Особено честа е употребата на небышьнъ в *Първото слово* – над 20 словоформи.

засвидетелствани в *Словата против арианите*⁴⁷ и в множество други съчинения с преславски произход (преглед на лексикографските и лексикалните сведения вж. у Милтенов 2006а⁴⁸). Етимологията на основата въз- е неясна. От една страна, възъма се свързва с бълг. въз ‘укриване на истината, укриване’, сръб. *бах* ‘отричане, отказване’, словен. *bàš* ‘точно така, на драго сърце’, които семантично стоят твърде далеч от старобългарските значения ‘окончателен, пълен; съвсем, напълно’ (БЕР 1: 105). От друга страна, произходът на възъ, възъма, възшиѡ, възшьнъ се извежда от тур. *ba*^o ‘глава, главен; тъкмо, точно’ (БЕР 1: 37). На трето място, в **въшь* се визира оноματοпоетическата основа **въх*, като **въшь* се развива семантично от ‘звуча, издавам звук’ до ‘разширявам се, издувам се’ (ЭССЯ 3: 139–140). На този етап генезисът на праслав. **въшь* не е изяснен, но може да се каже, че макар и много близки фонетично, прилагателното възшьнъ ‘създаден, роден’ има различна етимология от прилагателното възшьнъ ‘окончателен, пълен’ и свързаните с него наречия възъ, възъма, възшиѡ ‘съвсем, напълно’.

Разгледаните тук ключови богословски термини разкриват Константин Преславски като преводач от висока класа, който успешно предава истинския смисъл на Атанасиевите слова. Книжовникът е бил изправен пред голямото предизвикателство не само да преведе текста на св. Атанасий Александрийски и да представи точно богословската му доктрина, но и да я облече в подходяща лингвистична форма. Изградените от него терминологични опозиции ествовање ‘постоянно и самостоятелно битие’ – същии/ възти ‘съществуващ с изменяемо битие’ за грц. τοῦ εἶναι и ество оὐσία ‘същност’ – съжество φύσις ‘природа’, както и създадените неологизми (ествовати сѧ ὑπάρχω ‘съществувам с постоянно и самостоятелно битие’, възшьнъ γεννητός ‘създаден, роден’) са свидетелство за силно развитото му езиково чувство и уменията да използва словотворческите възможности на младия и необработен книжовен старобългарски език. Преводаческата стратегия на епископ Константин показва, че той е работил по предварително изградена концепция, оказваща се на висотата на гръцкия първоизточник. Пред нас е едно изключително смело книжовно начинание, имайки предвид трудната богословска материя на оригинала и липсата на предходна антиеретическа традиция, чиито основи поставя именно Константин Преславски.

---

⁴⁷ В тях се среща само възшиѡ.

⁴⁸ Най-рядко се среща прилагателното възшьнъ – само в *Диалозите на Псевдо-Кесарий, Чудовския псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски и Слово за възкресението* на Методий Патарски (Милтенов 2006а: 111).

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ИЗТОЧНИЦИ

1. Лексикографски справочници: Miklosich 1862–1865, Срезневский 1–3, СДРЯ 11–14, СРЯ 11–17, Slovník 1958–1996, СР 1–2, СС 1999, Бончев 1–2.
2. Издания на средновековни славянски текстове и речник-индекси към тях: Слова на Климент Охридски (Христова 1994), Служби на Климент Охридски (Христова-Шомова 2017), Учително евангелие на Константин Преславски (Тихова 2012), Шестоднев в превод на Йоан Екзарх (Aitzetmüller 1975), Богословие в превод на Йоан Екзарх (Sadnik 1983; Илиева 2013), Слова на Йоан Екзарх (Иванова-Мирчева 1971), Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова 2008), Паренесис на Ефрем Сирийски (Aitzetmüller 1990), Пандекти на Антиох (Rorovsky 1999; Върбанова 2017), Светославов изборник от 1073 г. (Симеонов сборник 2), Изборник от 1076 г. (Гольшченко, Дубровина, Демьянов, Нефедов 1965), Златоструй от XII в. (Георгиева 2003), Беседа против богомилите на Презвитер Козма (Давидов 1976), Княжи изборник (Федер 2008), Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски (Погорелов 1910), Въпроси и отговори на авва Анастасий Синайски (Федер 2011), Слова на Петър Черноризец (Павлова 1994), Диалозите на Псевдо-Кесарий (Милтенев 2006), Ефремовска кръмчя (Максимович 2010), Книга на пророк Иезекиил (Илиева 2013а), Историческа палея (Станков 1994).

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР 1   Български етимологичен речник. Т. 1. София, 1971 [Balgarski etimologichen rechnik. T. 1. Sofia, 1971].
- Бончев 1–2   Б о н ч е в, Ат. Речник на църковнославянския език. Т. 1. София, 2002. Т. 2. София, 2012 [Bonchev, At. Rechnik na tsarkovnoslavyanskia ezik. T. 1. Sofia, 2002. T. 2. Sofia, 2012].
- Върбанова 2017   В ъ р б а н о в а, П. Речник-индекс на Пандектите на Антиох (до края на буква П) [Varbanova, P. Rechnik-indeks na Pandektite na Antioh (do kraja na bukva P)] – <http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8–archive?limitstart=0>
- Георгиева 2003   Г е о р г и е в а, Т. Златоструй от XII век. Силистра, 2003 [Georgieva, T. Zlatostruy ot XII vek. Silistra, 2003].
- Гольшченко, Дубровина, Демьянов, Нефедов 1965   Г о л ы ш е н к о, В. С., В. Ф. Д у б р о в и н а, В. Г. Д е м ь я н о в, Г. Ф. Н е ф е д о в. Изборник 1076 года. Москва, 1965 [Golyschenko, V. S., V. F. Dubrovina, V. G. Dem'yanov, G. F. Nefedov. Izbornik 1076 goda. Moskva, 1965].
- Горский, Невоструев 1859   Г о р с к и й, А. В., К. Н е в о с т р у е в. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. 2. Писания святых отцов. Ч. 2. Москва, 1859 [Gorskiy, A. V., K. Nevostuev. Opisaniye slavyanskih rukopisey Moskovskoy Sinodal'noy biblioteki. Otd. 2. Pisaniya svyatykh ottsov. Ch. 2. Moskva, 1859].

- Давидов 1976 Д а в и д о в, А. Речник-индекс на Презвитер Козма. София, 1976 [Davidov, A. Rechnik-indeks na Prezviter Kozma. Sofia, 1976].
- Добрев 2011 Д о б р е в, Ив. Готски следи в българското християнство. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). София, 2011, 110–132 [Dobrev, Iv. Gotski sledi v balgarskoto hristiyanstvo. – V: Gotite. T. 3. Novi izsledvania za gotskoto kulturno-istoricheskoto nasledstvo po balgarskite zemi (2007–2010). Sofia, 2011, 110–132].
- Иванов 2012 И в а н о в, Е. Православието срещу готското арианство през VI век според исторически и археологически свидетелства. – В: Годишник на СУ. Богословски факултет. Т. 7 (Нова серия). София, 2012, 11–421 [Ivanov, E. Pravoslaviето sreshtu gotskoto arianstvo prez VI vek spored istoricheski i arheologicheski svidetelstva. – V: Godishnik na SU. Bogoslovski fakultet. T. 7 (Nova seria). Sofia, 2012, 11–421].
- Иванова-Мирчева 1971 И в а н о в а - М и р ч е в а, Д. Йоан Екзарх Български. Слова. Т. 1. София, 1971 [Ivanova-Mircheva, D. Yoan Ekzarh Balgarski. Slova. T. 1. Sofia, 1971].
- Илиева 2013 И л и е в а, Т. Терминологична лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“. София, 2014 [Ilieva, T. Terminologichna leksika v Yoan-Ekzarhovia prevod na „De fide orthodoxa“. Sofia, 2014].
- Илиева 2013а И л и е в а, Т. Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. – В: Старобългарският превод на Стария Завет. Под общата редакция на Св. Николова. Т. 3. София, 2013 [Ilieva, T. Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam Knigata na prorok Iezekiil. – V: Starobalgarskiyat prevod na Staria Zavet. Pod obshtata redaktsia na Sv. Nikolova. T. 3. Sofia, 2013].
- Кирилл, йером. 2015 И е р о м о н а х К и р и л л (Л о п а т и н). Учение Святого Афанасия Великого о Святой Троице. – В: Святитель Афанасий Великий, архиепископ Александрийский. Творения. Том 1. Москва, 2015, 577–788 [Ieromonah Kirill (Lopatin). Uchenie Svyatogo Afanasia Velikogo o Svyatoy Troitse. – V: Svyatitel' Afanasiy Velikiy, arhiepiskop Aleksandriyskiy. Tvorenia. Tom 1. Moskva, 2015, 577–788].
- Лалева 1990 Л а л е в а, Т. Така нареченото четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. – Старобългарска литература, 1990, 22, 108–162 [Laleva, T. Taka narechenoto chetvarto slovo na Atanasiy Aleksandriyski sreshtu arianite v prevod na Konstantin Preslavski. – Starobalgarska literatura, 1990, 22, 108–162].
- Литвиненко 2017 Л и т в и н е н к о, В. Рецепция антиарианской тематики Афанасия Александрийского в славянской средневековой традиции (Часть 2: Слова против ариан) [Litvinenko, V. Retseptsia antiarianskoy tematiki Afanasia Aleksandriyskogo v slavyanskoy srednevekovoy traditsii (Chast' 2: Slova protiv arian)]. – Palaeobulgarica, 41, 2017, № 4, 27–54.

- Максимович 2010 М а к с и м о в и ч, К. Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Составил К. А. Максимович. Frankfurt am Main, 2010 [Maksimovich, K. Vizantiyskaya Sintagma 14 titulov bez tolkovaniy v drevnebolgarskom perevode. Slavyansko-grecheskii, grechesko-slavyanskiy i obratnyy (slavyanskiy) slovoukazateli. Sostavil K. A. Maksimovich. Frankfurt am Main, 2010].
- Милтенов 2006 М и л т е н о в, Я. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София, 2006 [Miltenov, Ya. Dialozite na Psevdo-Kesariy v slavyanskata rakopisna traditsia. Sofia, 2006].
- Милтенов 2006а М и л т е н о в, Я. Стб. възъ, възъма, възшижъ „свъсем, напълно“, възшьнъ „окончателен“ – наблюдения върху етимологията, разпространението и употребата им. – Български език, 53, 2006, № 2, 104 –117 [Miltenov, Ya. Stb. възъ, възъма, възшижъ „savsem, napalno“, възшьнъ „okonchatelen“ – nablyudenia varhu etimologiyata, razprostraneniето i upotrebata im. – Balgarski ezik, 53, 2006, № 2, 104 –117].
- Минчева 1978 М и н ч е в а, А. Старобългарски кирилски откъследи. София, 1978 [Mincheva, A. Starobalgarski kirilski otkasletsi. Sofia, 1978].
- Павлова 1994 П а в л о в а, Р. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 9). София, 1994 [Pavlova, R. Petar Chernorizets. Starobalgarski pisatel ot X vek (= Kirilo-Metodievski studii. Kn. 9). Sofia, 1994].
- Пенкова 2008 П е н к о в а, П. On the Authorship of *сѣланіе о праздницѣ пасхы* Attributed to Athanasius of Alexandria. – Scripta & e-Scripta 6, 2008, 279–286.
- Пенкова 2015 Пенкова, П. Св. Атанасий Александрийски. Второ Слово против арианите (в старобългарски превод). Т. 1. Въведение и критично издание на славянския текст П. Пенкова, индекс на словоформите Ив. Христов. София, 2015 [Penkova, P. Sv. Atanasiy Aleksandriyski. Vtoro Slovo protiv arianite (v starobalgarski prevod). T. 1. Vavedenie i kritichno izdanie na slavyanskia tekst P. Penkova, indeks na slovoformite Iv. Hristov. Sofia, 2015].
- Пенкова 2016 П е н к о в а, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето Слово против арианите. Изследване и издание на текста. Т. 2. София, 2016 [Penkova, P. Sveti Atanasiy Aleksandriyski (Veliki). Treto Slovo protiv arianite. Izsledvane i izdanie na teksta. T. 2. Sofia, 2016].
- Пенкова 2016а П е н к о в а, П. Възприемането на Атанасий Александрийски в западната традиция и влиянието ѝ върху Константин Преславски в превода на Словата против арианите. – *Сѣлав*, IV, 2016, № 8. Ел. списание [Penkova, P. Vazpriemaneto na Atanasiy Aleksandriyski v zapadnata traditsia i vliyanieto i varhu Konstantin Preslavski v prevoda na Slovata protiv arianite. – *Сѣлав*, IV, 2016, № 8. El. spisanie]. http://www.abcdar.com/magazine/VIII/Penkova_1314-9067_VIII.pdf

- Пенкова 2016б П е н к о в а, П. Към реконструкцията на превода от Константин Преславски на Второто слово против арианите от Атанасий Александрийски [Penkova, P. Kam rekonstruktsiyata na prevoda ot Konstantin Preslavski na Vtoroto slovo protiv arianite ot Atanasiy Aleksandriyski]. – *Slavia Meridionalis*, 16, 2016, 311–328.
- Пенкова 2018 П е н к о в а, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето Слово против арианите. Новобългарски превод от старобългарски език и коментари към превода на Константин Преславски. София, 2018 [Penkova, P. Sveti Atanasiy Aleksandriyski (Veliki). Treto Slovo protiv arianite. Novobalgarski prevod ot starobalgarski ezik i komentari kam prevoda na Konstantin Preslavski. Sofia, 2018].
- Погорелов 1910 П о г о р е л о в, В. Чудовская псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе (= Памятники старославянского языка. Т. 3. Вып. 1). Санкт-Петербург, 1910 [Pogorelov, V. Chudovskaya psaltyr' XI veka. Otryvok tolkovania Feodorita Kirrskogo na Psaltyry v drevnebolgarskom perevode (= Pamyatniki staroslavyanskogo yazyka. T. 3. Vyp. 1). Sankt-Peterburg, 1910].
- Попконстантинов, Константинова 1984 П о п к о н с т а н т и н о в, К., В. К о н с т а н т и н о в а. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, 106–118 [Popkonstantinov, K., V. Konstantinova. Kam voprosa za chernorizets Tudor i negovata pripiska. – *Starobalgarska literatura*, 15, 1984, 106–118].
- Православная Энциклопедия 2001 Арий. – В: *Православная Энциклопедия*. Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. Т. 3. Москва, 2001, 226–227 [Ariy. – V: *Pravoslavnaya Entsiklopedia*. Pod redaktsiyey Patriarha Moskovskogo i vseya Rusi Kirilla. T. 3. Moskva, 2001, 226–227].
- Православная Энциклопедия 2002 Афанасий I Великий. – В: *Православная Энциклопедия*. Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. Т. 4. Москва, 2002, 22–49 [Afanasiy I Velikiy. – V: *Pravoslavnaya Entsiklopedia*. Pod redaktsiyey Patriarha Moskovskogo i vseya Rusi Kirilla. T. 4. Moskva, 2002, 22–49].
- СДРЯ 11–14 *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Т. 1–11. Москва, 1988–2016 [Slovar' drevnerusskogo yazyka (XI–XIV vv.). T. 1–11. Moskva, 1988–2016].
- Симеонов сборник 2 Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 2. Речник-индекс. Авторы С. Богданова, В. Вълчанов, Ц. Досева, С. Иванов, Цв. Ралева, В. Христова, П. Янева. София, 1993 [Simeonov sbornik (po Svetoslavovia prepis ot 1073 g.). T. 2. Rechnik-indeks. Avtori S. Bogdanova, V. Valchanov, Ts. Doseva, S. Ivanov, Tsv. Raleva, V. Hristova, P. Yaneva. Sofia, 1993].
- Славова 2019 С л а в о в а, Т. Архаични нелични форми от глагола бѣти в старобългарския превод на *Словата против арианите* от Ата-

- насий Александрийски [Slavova, T. Arhaichni nelichni formi ot glagola възти v starobalgarskia prevod na Slovata protiv arianite ot Atanasiy Aleksandriyski]. – Palaeobulgarica, 43, 2019, № 1, 3–16.
- СР 1–2 Старобългарски речник. Т. 1. А–Н. София, 1999. Т. 2. О–У. София, 2009 [Starobalgarski rechnik. Т. 1. А–Н. Sofia, 1999. Т. 2. О–ОУ. Sofia, 2009].
- СРЯ 11–17 Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–30. Москва, 1975–2015 [Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. Т. 1–30. Moskva, 1975–2015].
- Срезневский 1–3 С р е з н е в с к и й, И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1893–1903 [Sreznevskiy, I. Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pisymennym pamyatnikam. Т. 1–3. Sankt-Peterburg, 1893–1903].
- СС 1999 Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва, 1999 [Staroslavjanskiy slovar' (po rukopisyam X–XI vekov). Pod red. R. Tseytlin, R. Vecherki, E. Blagovoy. Moskva, 1999].
- Станков 1994 С т а н к о в, Р. Лексика Исторической палеи. В. Търново, 1994 [Stankov, R. Leksika Istoricheskoy palei. V. Tarnovo, 1994].
- Тихова 2012 Т и х о в а, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски, издадено от М. Тихова с детайлното описание от Е. Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262) (= Monumenta linguae Slavicae, LVIII). Freiburg i. Br. 2012, LVI–LXXVII [Tihova, M. Starobalgarskoto Uchitelno evangelie na Konstantin Preslavski, izdadeno ot M. Tihova s detajlno to opisanie ot E. Uhanova na nay-staria prepis (GIM Sin. 262) (= Monumenta linguae Slavicae, LVIII). Freiburg i. Br. 2012, LVI–LXXVII].
- Тотоманова 2008 Т о т о м а н о в а, А.-М. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. София, 2008 [Totomanova, A.-M. Slavyanskata versia na Hronikata na Georgi Sinkel. Sofia, 2008].
- Федер 2008 Ф е д е р, У. Кънажии изборникъ за възпитание на канартикина. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. В. Търново, 2008 [Feder, U. Knezhii izbornik za vazpitanie na kanartikina. Т. 1. Uvod i pokazaltsi. Т. 2. Tekst. V. Tarnovo, 2008].
- Федер 2011 Авва Анастасий Синайски. Въпроси и отговори, издадени от Уилям Р. Федер. Т. 1–2. В. Търново, 2011 [Avva Anastasiy Sinayski. Vaprosi i otgovori, izdadeni ot Uilyam R. Feder. Т. 1–2. V. Tarnovo, 2011].
- Христова 1994 Х р и с т о в а, И. Речник на словата на Климент Охридски. София, 1994 [Hristova, I. Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia, 1994].
- Христова-Шомова 2017 Х р и с т о в а - Ш о м о в а, И. Песни от Климент. Служби от св. Климент Охридски за пророк Илия, апостол, отец, мъченик и мъченица. София, 2017 [Hristova-Shomova, I. Pesni ot

- Kliment. Sluzhbi ot sv. Kliment Ohridski za prorok Ilija, apostol, otets, machenik i machenitsa. Sofia, 2017].
- ЭССЯ 3   ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ. ПОДРЕД. О. Н. ТРУБАЧЕВА. Т. 3. МОСКВА, 1976 [Etimologicheskij slovar' slavyanskih yazykov. Pod red. O. N. Trubacheva. T. 3. Moskva, 1976].
- Aitzetmüller 1975   A i t z e t m ü l l e r, R. Das Hexameron des Exarchen Johannes. Т. 7. Graz, 1975.
- Aitzetmüller 1990   Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Bd. 5. Index. Hrsg. von R. Aitzetmüller (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Т. XXVI (XX, 5). Freiburg i. Br., 1990.
- Gitton 2006   G i t t o n, M. La théologie trinitaire d'Athanase d'Alexandrie. Paris, 2006.
- Lytvynenko 2017   L y t v y n e n k o, V. The Old Slavonic Translation of the Orations contra Arianos (Reasons for Translation and the Issue of Transmission). – Europa Orientalis, 36, 2017, 83–96.
- Lytvynenko 2018   L y t v y n e n k o, V. Selective textual evidence as a case for a single translator of Athanasius' *Orations against the Arians* into Old Slavonic. – Slovo, 68, 2018, 199–226.
- Lytvynenko 2019   L y t v y n e n k o, V. Athanasius of Alexandria, Oratio II contra Arianos: Old Slavonic Text and English Translation by V. Lytvynenko (= Patrologia Orientalis. Т. 248, Fas. 56, № 3). Turnhout, 2019.
- Lytvynenko 2019a   L y t v y n e n k o, V. Thematic Index of Selected Greek and Old Slavonic Ontological Terms: Orations against the Arians, Epistle to the Bishops of Egypt and Libya, and Didactic Gospel. – In honorem 5. Юбилеен сборник в чест на 75-годишнината на проф. Пиринка Пенкова-Люејер. Шумен, 2019, 111–140 [Yubileen sbornik v chest na 75-godishninata na prof. Pirinka Penkova-Lyueyer. Shumen, 2019, 111–140].
- Lytvynenko, Gritsevskaya 2017   L y t v y n e n k o, V., I. G r i t s e v s k a y a. Сочинения Афанасия Александрийского в славянской традиции. Часть 1: Подлинные сочинения [Sochinenia Afanasia Aleksandriyskogo v slavyanskoj traditsii. Chast' 1: Podlinnye sochinenia]. – Byzantinoslavica, 75, 2017, № 1–2, 5–29.
- Miklosich 1862–1865   M i k l o s i c h, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865.
- MLS 51 2007   Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai. Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations. Т. 51). Freiburg i. Br., 2007, 160–313.
- MLS *51 2007   Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai. Kritischer Apparat. Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations. Т.*51). Freiburg i. Br., 2007, *66–*141.

- Popovsky 1999 P o p o v s k y, J. The Pandects of Antiochus. Vol. 3. Index verborum. Index nominum. – ПОДАТА КЪНИГОПИСНАРА, 31–32, 1999, 43–239.
- Sadnik 1983 S a d n i k, L. Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Bd. 4. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis zusammengestellt von R. Aitzetmüller (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. T. 17 (V, 4). Freiburg i. Br., 1983.
- Slovník 1958–1996 Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hl. red. J. Kurz. Praha, 1958–1996.
- Vaillant 1954 V a i l l a n t, A. Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français. Sofia, 1954.

TRANSLATION STRATEGIES IN THE OLD BULGARIAN TRANSLATION
OF ATHANASIUS OF ALEXANDRIA'S *ORATIONS AGAINST THE ARIANS*

(Summary)

The article discusses translation strategies and techniques in the Old Bulgarian text of Athanasius of Alexandria's *Orations Against the Arians*, translated by Konstantin of Preslav in 906. The exploration draws upon all ten Russian manuscripts ranging from the 15th to 18th centuries: RNB Pogodin № 968, year 1489; RGB, f. 113, № 437, year 1488; RGB, f. 209, № 791, 15th c.; RGB, f. 199, № 59, 15th–16th c.; GIM Sin. № 20, years 1480–1490; GIM Sin. № 994, 16th c.; RNB Sofijsk. № 1321, 16th c.; GIM Sin. № 180, 16th c.; RNB Sol. № 63, 16th c.; RGB, F. 209, № 99, 18th. Following his Greek model, Konstantin of Preslav renders the binary opposition divine vs. non-divine by using the paradigm of the verb БЪТИ “to be”. Out of the present forms for the 3rd person singular and plural – есмь/ “is” and сѣтъ - “they are”, respectively – he creates key theological terms such as ествованіе тоῦ εἶναι / εἶναι, сѣтъство φύσις, БЪШЕНЪ ГЕВННТОС. He uses the latter together with the word ествество οὐσία, already established in the language, in accordance with a previously designed linguistic concept that corresponds to St. Athanasius of Alexandria's anti-arian views. The neologisms and terminological oppositions under discussion in the article testify to the highly developed linguistic sensitivity of bishop Konstantin of Preslav and his skills to draw upon the creative and expressive power of the Old Bulgarian literary language, still young and in the making at the time.

Keywords: bishop Konstantin of Preslav (9th–10th c.); *Orations Against the Arians*; Athanasius of Alexandria (296/298–373); neologisms; terminological oppositions; Old Bulgarian literary language

Tatyana Slavova,
Sofia University “St. Kliment Ohridsky”